

КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ ЯК СУБ'ЄКТНА ДИНАМІЧНА СИСТЕМА СВІДОМОСТІ

Пропонується використання зведень про структурні елементи діяльності для визначення стадіальних складових когнітивних процесів. На основі виявлення функціональних залежностей у структурі свідомості конкретизується твердження про рух суб'єктивної реальності як динамічну основу когнітивних процесів у складі свідомості.

Ключові слова: когнітивні процеси, структура діяльності, структура свідомості, суб'єктність.

Різноманіття теоретичних підходів вказує не тільки на складність проблеми когнітивних процесів, психічного відображення, але й психічного взагалі. У загальній когнітології розрізняють ментальну (суб'єктивну) реальність та реальність об'єктивну (презентована через органи чуття) [13], що є продуктом багаторівневої когнітивної системи живого організму [21]. Це положення вказує на поєднання суб'єкта і об'єкта в актах активності, поведінки, комунікації, діяльності у континуумі ситуацій та завдань життєдіяльності.

Наголошуючи на безперервності когнітивних процесів, що підпорядковуються інтерактивним взаємозв'язкам суб'єкта з навколишньою дійсністю, ми повинні з усією певністю вказати на концепцію психічного як процесу (І.М. Сеченов, С.Л. Рубінштейн, А.В. Брушлинський) [18, с. 301], а також на феномен "потоків свідомості", що характеризується безперервністю, мінливістю, вибірковістю [18, с. 103]. Безперервність когнітивних процесів підкреслюється і у теорії автопоезіса (самотворення) з посиланням на те, що живий організм у процесі взаємодії з навколишнім середовищем повинен постійно пристосовуватися і, отже, пізнавати. Оскільки така взаємодія є, по суті справи, когнітивною взаємодією, остільки робиться висновок про те, що життя і пізнання є двома сторонами одного і того ж процесу [14].

Слід зазначити, що ідея безперервності когнітивних процесів також простежується в поняттях орієнтовного рефлексу як умови пристосувальної активності і орієнтовної діяльності, завдяки якій суб'єкт отримує інформацію, що необхідна для розв'язання актуальної задачі [18, с. 254, 255].

Для визначення сутнісних характеристик когнітивних процесів, взагалі, та у контексті проблематики творчості, зокрема, необхідно визначитися із вибором теоретичного підходу. Поняття "підхід" зазвичай тлумачиться як: 1) *апріорна думка* про сутність явища, що вивчається, логічний суб'єкт і логічний предикат якого утворюють вихідну послідовність у теоретико-емпіричному аналізі; 2) *суб'єктивна перевага*, яка зумовлює хід, результати дослідження, завершеність теоретичного конструкту; 3) *посилка*, зміст якої розкриває суть питання та створює передумови для експлікації і позначення імпліцитної ознаки. Остання використовується у назві підходу; 4) *головна теза*, в якій на основі існуючих суджень теорії вказують на логічний суб'єкт і логічний предикат предмету дослідження, істинність яких перевіряється емпіричним шляхом; 5) *визначення логічного предиката головної тези*, який є основною системотвірною ознакою підходу, вказує на найближчий рід. Останній є імпліцитною характеристикою родо-видових відношень, а також відправною основою потенційної теоретичної моделі досліджуваного явища [6].

На нашу думку, найбільш придатним для створення вихідної теоретичної моделі є розуміння підходу як формулювання логічного предиката головної тези. Використання поняття "процес" для визначення найближчого роду для узагальнюючого поняття "когнітивні процеси" дає можливість указати на загальні ознаки та закономірності процесів як таких. У цілому, відомості про те, як здійснюється процес взагалі, є системотвірною основою для створення моделі когнітивних процесів.

Слід підкреслити, що поняття "процес" містить ознаку *послідовності* дій при досягненні деякої мети. Отже, когнітивні процеси ініціально пов'язані з вихідною "діяльнісною програмою" послідовності дій. У цьому зв'язку виникає питання про те, як відбувається створення цієї програми.

Розгляд діяльності як інтерактивного простору, в якому виникають і реалізуються цілі суб'єкта, дозволив нам вказати на значущість для неї процесів смислоутворення [4]. Відповідно до цього схему О.М. Леонтьєва *мотив - дія - мета* ми доповнили такими елементами, як *Я-концепція, особистісний смисл* (прагматика Я-концепції, відбивається в задоволенні від того, що відбувається), *результат, винагорода*. Звідси схема діяльності набула такого вигляду: *Я-концепція - особистісний смисл - мотив - мета - дія - результат - винагорода*.

Постулюючи активну, суб'єктну, діяльну природу когнітивних процесів, ми на основі проведення аналогії між загальною структурою діяльності і структурою когнітивного процесу можемо вказати на його стадіальність. Для цього нам необхідно до зазначеної послідовності додати поняття суб'єкта як такого, що здійснює цей процес. Тепер схема когнітивного процесу набуває наступного вигляду: *суб'єкт - Я-концепція - особистісний смисл - мотив - мета - дія - результат - винагорода*.

Із наведеного випливає, що когнітивні процеси у вигляді відповідних дій і операцій з об'єктом опосередковуються самосприйняттям людини, її особистісними смислами, а також винагородою, яка виступає як вид зворотного зв'язку у функціонуванні особистості, а також як підтвердження, посилення її образу "Я". У цілому, як вказує Ф.Капра, будь яка жива система сама визначає, на що вона має реагувати [10].

Іншим не менш важливим питанням є питання про більш велику систему, до якої належать когнітивні процеси як її елемент. Такою системою є психічне віддзеркалення та його рівні – несвідоме, неусвідомлюване, свідомість, самосвідомість. Оскільки, по-перше, специфіка чуттєвого відображення у людини полягає у свідомому характері чуттєвих образів [1] і, по-друге, гностична активність передбачає усвідомлення отриманих зведень, остільки такою системою для когнітивних процесів слід назвати свідомість.

Таким чином, можна відзначити, що когнітивні процеси є процесуальною складовою свідомості – її механізмами.

У психології досить часто використовується термін "психологічний механізм" у значенні засобу, знаряддя. Цей термін, на думку К.К. Платонова, є некоректним, тому що "*психічне – це системна якість як продукт коркової нейродинаміки*, що не має довжини у просторі і власних механізмів" [17, с. 111]. Якщо психологічний механізм розуміти не як знаряддя, а як спосіб, то можна провести паралель між поняттями "механізм" і "функція". Функція визначається як "відношення двох (групи) об'єктів, у якому зміна одного з них супроводжується зміною іншого" [22, с. 751]. Ми вважаємо, що виявлення функціональних залежностей свідомості є, по суті справи, визначенням психологічних механізмів як закономірних способів їх здійснення. Ці способи є функціональним виразом структурних елементів свідомості. Інакше кажучи, визначаючи структуру свідомості і взаємозалежність її складових, ми тим самим визначаємо її механізми і, отже, вказуємо на загальні характеристики когнітивних процесів.

Якщо розглядати проблему когнітивних процесів у парадигмі співвідношення суб'єкта і об'єкта, що в історії психології сходиться до праць Р.Декарта (суб'єкт як активне начало в пізнавальному процесі), І.Канта (внутрішня організація суб'єкта, заснована на категоріальності мислення і історичності пізнання), Г.В.Ф. Гегеля (надіндивідуальний характер процесу пізнання на основі тотожності суб'єкта (абсолютного духу) і об'єкту) [див. 22, с. 661], то виникає необхідність у визначенні основних ознак головного атрибуту суб'єкта – суб'єктності.

У філософії суб'єкт визначається як носій предметно-практичної діяльності і пізнання, а також як джерело активності, спрямованої на об'єкт [22, с. 661]. За Гегелем, суб'єкт є виразом "цілокупності, що відчуває", "відчуття самого себе", є "усередині себе послідовна свідомість, що упорядковує себе, і така, що зберігає себе, згідно своєму індивідуальному положенню і зв'язку із зовнішнім світом, який точно також усередині себе впорядкований" [8, с. 165]. Суб'єкт – психологічний стан, який виявляється при здійсненні діяльності. Умовою суб'єктності виступає наявність в індивіда відповідного мотиву [15]. На нашу думку, суб'єкт є вияв самості індивіда, який переживає свою буттєвість, вплив неусвідомлюваних (у першу чергу, таких, які стосуються самозбереження організму) і усвідомлюваних потреб, і прагне до їх задоволення через досягнення відповідних результатів [5, с. 227].

Основною ознакою суб'єкта є суб'єктивність як "еволюційно сформований "інструмент" отримання нової інформації про світ шляхом інформаційних операцій з вже фіксованою в мозку інформацією як способом "бачення" світу (біологічний суб'єкт – біологічні завдання; соціальний суб'єкт – завдання в рамках "соціальних текстів" [20, с. 67].

Для розгляду проблеми когнітивних процесів у контексті психології творчості вельми цікавим є твердження про системотвірну роль категорії суб'єкта, в якій втілено всеосяжне розуміння людини як цілісності природних, індивідуальних, соціальних, суспільних якостей. Особливо наголошується значення взаємної додатковості віддзеркалення дійсності (відображення того, що є і відбувається) і породження людиною нової реальності (уявлення про належний перебіг подій) [9, с. 18].

Попутно відмітимо, що творчість, що розуміється як "створення нових матеріальних і духовних цінностей", має особистісний (потреби в самоактуалізації, в розкритті і розширенні своїх творчих можливостей, вища концентрація духовних сил особистості) і процесуальний аспекти (попередня робота думки, натхнення, інсайт, здібності, знання, уміння) [18, с. 393].

У цілому, категорія суб'єктивності відтворює суть внутрішнього світу людини як психологічну основу її активності і буття [16, с. 4]. За Г.С.Костюком, суб'єктивне визначається дійсними відношеннями у природному та суспільному світі [16, с. 28].

Суб'єктність як здатність бути суб'єктом, як ми вважаємо, є не тільки здатність переживати свою буттєвість, але і прагнення до створення змін в оточуючому середовищі (предметному, предметно-знаковому, соціальному) відповідно до власного уявлення про ціннісне та належне.

У наших попередніх роботах [3] ми вказували на те, що структура суб'єктності як єдність об'єктивного і суб'єктивного має функціональну і відображувальну складові.

Функціональна складова суб'єктності може бути описаний за допомогою таких понять, як *прагматика завдань, смислові, семантичні, операційні системи*.

Прагматика завдань (перцептивні, мовленнєві, мислиннєві завдання) є виразом поєднання суб'єкта і об'єкта в єдиній функціональній системі, яка спрямована на отримання певного корисного для суб'єкта результату (категорія смислу). Отримання результату передбачає наявність відповідних механізмів (категорія дії).

Смислова система відтворює об'єктивні функції та значення елементів середовища для життєдіяльності суб'єкта (середовище проживання, предмети споживання і праці; предметний і соціальний світ у друкованої продукції; соціальне середовище, соціометрична картина великих та малих груп).

Семантична система суб'єкта характеризує стиль його спілкування, типи інтеракцій, статусні взаємини, групову динаміку. Вона є засобом самовираження, в якому проявляються його комунікативні навички (граматичні, лексичні, орфоепічні особливості мовлення), що опосередковано вказують на його соціально-психологічний статус.

Операційна система утворюється синтезом ефективних дій і цілей, що необхідні суб'єкту для ствердження своєї соціально-прагматичної значущості.

Відображувальна складова суб'єктності безпосередньо пов'язана з категорією свідомості. У понятті свідомості наголошується: 1) її складність і багатоплановість (О.Г. Спіркін, 1972); 2) контрольованість, керованість, особистісність відображення дійсності (Д.І. Дубровський, 1971); 3) її діапазон від елементарних відчуттів до складної інтелектуальної діяльності (О.В. Шорохова, 1961); 4) відображувальна і породжувальна функції свідомості (С.Л.Рубінштейн, 2002).

Зміст свідомості детермінований інтеріоризацією фактів буття (раціональна, усвідомлювана, така, що вербалізується; ірраціональна, неусвідомлювана, така, що не вербалізується).

Згідно зазначеному, в когнітивних процесах мають бути представлені наступні ознаки: складність, багатоплановість, контрольованість, керованість, особистісність, діапазон від елементарних відчуттів до складної інтелектуальної діяльності, функції віддзеркалення і породження. Ці ознаки проявляються у прагматичі завдань у вигляді операційних систем, за допомогою яких відбувається отримання інформації, яка потрібна для отримання

бажаного результату.

Якщо виходити із твердження про когнітивні процеси як перманентну процесуальну складову свідомості, то слід звернутися до питання про її структуру. Відповідно до запропонованою нами опозиційної моделі свідомості [2], її структура може бути зображена як ієрархія явищ суб'єктивної реальності, що випливають із взаємодії *опозиційних* структур – діалектично протилежних психічних утворень, які одночасно належить і до об'єктивної, і до суб'єктивної реальності. До явищ суб'єктивної реальності, що складають ієрархічну основу змісту свідомості, належать *образ, знак, значення, смисл*.

Образ – то є цілісне відображення дійсності, до змісту якого одночасно включені основні перцептивні ознаки. *Знак* є явищем, здатним замінити або представляти той або інший предмет у свідомості. Мовленнєвий знак пов'язується з переходом від сигнальної (атрибутивної) функції слова до його знакової функції [7, с. 83], а також від наївного мовленнєвого досвіду до оволодіння складними логіко-граматичними структурами [7, с. 109]. *Значення* виступає як позначення узагальненого досвіду, засіб узагальнення дійсності та оволодіння узагальненим досвідом [11, с. 297]. Категорія *смислу* містить ознаки суб'єктивно-упередженого ставлення до явищ об'єктивної дійсності, що означаються, за рахунок їх розгляду через призму індивідуального досвіду і включення їх у систему цілей і установок. Особистісний смисл виражає *ставлення* до об'єктивних явищ, що усвідомлюються [12, с. 302].

В *образних* явищах відбувається порівняння *перцептивного континуума* і його *категоризації* на основі системи суб'єктивних образів. На нашу думку, процеси сприйняття можна в узагальненому вигляді схарактеризувати як перетворення перцептивного образу в оперативній пам'яті на репрезентативний образ сприйняття в довготривалій пам'яті.

У *знакових* явищах спостерігається зіставлення *генералізованих* (на рівні наслідування) і *узагальнених* (на рівні рефлексивного застосування) мовних одиниць. Ми вважаємо, що сутнісні характеристики засвоєння знаків полягають у переході від *наслідувального* користування лексико-семантичними одиницями на основі перенесення їх значення на схожі ситуації до мовних *узагальнень*, що досягаються внаслідок спеціального навчання мови.

У семантичних *явищах* можна вказати на таку опозицію, як ситуаційний *концепт* (зміст ситуації, прагматичного завдання, що сприймається або пригадується) і його *інтерпретація* в межах певної системи понять. Це означає, що виявлення істотних ознак предметів, явищ, відношень відбувається у практичних, гностичних, комунікативних ситуаціях. Їх вербалізація сприяє включення виявлених ознак у зміст відповідних понять.

В *особистісних смислах* розкриваються явища, пов'язані з конкретною ситуацією, що сприймається (*почуття*), та зі стійкими суб'єктивними утвореннями (*цінності*). Щодо цієї складової свідомості ми наголошуємо, що розвиток особистісних смислів визначається проекцією ситуативної значущості об'єкта в майбутнє, що передбачується, який сприймається як бажаний атрибут своєї суб'єктивності, тобто відповідно до здатності бути суб'єктом.

У самому загальному вигляді, чуттєве відображення дійсності (відчуття, сприйняття об'єктивної реальності) можна зобразити як перцептивний акт (процес), який містить мовні позначення (знакові явища), що уточнюються в ситуаціях практичної, пізнавальної, комунікативної діяльності (семантичні явища), позитивні / негативні переживання, що відносяться до предмета перцепції (смислові явища).

Слід наголосити, що чуттєве відображення необхідним чином пов'язане з проявами ставлення суб'єкта до того, що сприймається. Ставлення – це аксіологічна категорія, що відтворює оцінні характеристики фактів і подій життя і діяльності – результатів комунікативної, практичної і гностичної активності індивіда у взаємодії в контексті *предметного* (мешкання, предмети споживання і діяльності), *предметно-знакового* (предметний світ у друкарській або електронній продукції) і *соціального* середовища (соціум у широкому і вузькому значенні).

У межах суб'єктивної реальності переробка того, що відображується, спирається на уявне відтворення фактів, подій минулого (репрезентація у пам'яті), на думки про них (мовні узагальнення як основа розвитку мовленнєвого знаку) в аспекті потенційної результативності й бажаності (операції мислення як основа розвитку значення) в розрізі індивідуальної ціннісно-смислової системи (цінності як основа системи смислів).

У цілому, як ми вважаємо, чуттєве відображення дійсності (образ) спирається на вербалізацію перцептивного образу (знак) в межах відповідного лексико-семантичного (значення) і ціннісно-смислового простору (смисл).

Зважаючи на те, що когнітивні процеси є продуктом розвитку, слід указати на його загальні концептуальні особливості, які можна зобразити у наступних варіантах: 1) мовленнєвий супровід перцептивних актів, що формує індивідуальну систему вербалізацій, у межах якої формуються судження та узагальнення (схема *перцепція – генералізації – знак – узагальнення*); 2) мовленнєвий супровід перцептивних актів у ситуаціях практичної, пізнавальної, комунікативної активності, що формує індивідуальну лексико-семантичну систему як умову існування понять (схема *перцепція – генералізація – концепти – значення – поняття*); 3) мовленнєвий супровід перцептивних актів у ситуаціях активності, що викликають відповідний емоційний відгук на їх елементи як значимі і бажані атрибути своєї майбутньої суб'єктивності (схема *перцепція – генералізації – концепти – почуття – смисл – цінності*).

Аналізуючи проблему творчості у контексті когнітивних процесів, які ми розглядаємо як психічний механізм свідомості, ми повинні особливо наголосити на її породжувальній функції. Згідно з нашою опозиційною моделлю свідомості, рух суб'єктивної реальності як психологічний механізм творчості можна схарактеризувати у наступних варіантах, які, власне, і є узагальненою психологічною характеристикою її рівнів: 1) репрезентативний образ сприйняття проектується на об'єкт, що сприймається, будучи причиною суб'єктивно диференційованого його відображення (рівень образу; проекція); 2) створення власного мовного продукту на основі вербалізації системи суб'єктивних істин (рівень знаку; мовотворчість); 3) поняття, які існують у лексико-семантичній системі індивіда, використовуються для приписування ознак значущим елементам ситуації активності (рівень значень; атрибуція); 4) значущі атрибути та функції суб'єктивності визначають ставлення індивіда до елементів ситуації активності й особливість його вираження (рівень смислів; ставлення).

Слідуючи логіці нашої опозиційної моделі свідомості, ми маємо змогу гіпотетично припускати, що змінений у результаті проекції перцептивний образ може служити людині основою для створення власного мовного продукту

(наприклад, окаянізми), у зв'язку з яким відбувається приписування якостей об'єктам праці та комунікації, що формує ставлення до них і, природно, знаходить відповідне відображення у творчому продукті.

У цілому, система репрезентативних образів є детермінантою суб'єктивної трансформації перцептивного образу, який, у свою чергу, впливає на мовлення, вияв атрибуції та ставлення. Аналіз людиною репрезентативних образів, формулювання на основі цього аналізу думок про факти, події минулого призводить до перерозподілу ознак у змісті понять та їхньої суб'єктивної значимості.

Відмічаючи ієрархічність будови свідомості, слід підкреслити, що її елементи (механізми) знаходяться у *перманентній* динаміці, яку можна схарактеризувати як *постійний* перехід від: а) процесу до результату і від результату наступного процесу (співвідношення процесу і результату); б) відображення зовнішніх проявів існування предмету до пізнання його внутрішнього змісту і від нього – до відображення зовнішніх проявів (категорія явища і сутності); в) зовнішньої дії до внутрішньої (інтеріоризація) і від внутрішньої до зовнішньої (екстеріоризація); г) об'єктивної доцільності (об'єктивні умови прагматичних завдань) до суб'єктивної доцільності (психологічні параметри операційних систем) і навпаки; д) дії до образу дії і навпаки.

Завершуючи наші міркування з приводу когнітивних процесів, вважаємо за необхідне наголосити наступні провідні ознаки когнітивних процесів:

- суб'єктивність, яка базується на прагненні суб'єкта до самоствердження та самовираження. Самоствердження як ствердження своєї соціально-прагматичної значущості відбувається через опредмечування мети згідно з існуючими стандартами та власними намірами. На основі оцінки та самооцінки результату суб'єкт починає ставитися до себе як до перетворюючої причини в соціально-прагматичному просторі;

- динамічність, яка спирається на перманентний рух суб'єктивної реальності у межах опозиційних складових свідомості "перцепція – репрезентація" (взаємодія споглядання, безпосереднього переживання та відповідної ментальної представленості; категорія образу), "генералізація – узагальнення" (взаємодія наслідування, арефлексивного вживання мовленнєвих зворотів та рефлексивних формулювань стосовно фактів та думок про них; категорія знаку), "концепт – поняття" (взаємодія гностичної, практичної, комунікативної ситуації та операцій мислення; категорія значення), "почуття – цінності" (взаємодія символіки, предметів, людей та цілей, установок, імперативів; категорія смислу);

- саморегулятивність, яка ґрунтується на системних реакціях (оцінках) суб'єкта на результати, які впливають зі змісту континууму завдань, технологічних, комунікативно-особистісних способів їх виконання. Операційна результативність когнітивно-практичних схем служить основою для їх закріплення і засвоєння. Вихідною психологічною умовою процесу перетворення об'єктивно здійснюваних гностичних дій на їх психологічні кореляти є ставлення суб'єкта до них як до суб'єктивно значущого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. – [3-е издание]. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.
2. Велитченко Л.К. Оппозициональная модель сознания / Л.К. Велитченко // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – 2002. - №2. – С. 12 – 15.
3. Велитченко Л.К. Структура субъектности / Л.К. Велитченко // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – 2004. - №. 6 – 7. – С. 39 – 43.
4. Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу : Монографія / Л.К. Велитченко. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
5. Велитченко Л.К. Особистість як атрибутивна категорія / Л.К. Велитченко // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського: Зб. наук. праць. – 2008. – №10-11. – С. 227.
6. Велитченко Л.К. Методологічна сутність категорії підходу у науковому дослідженні / Л.К. Велитченко // Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – 2009. – №1.
7. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л.С. Выготский / [Под ред. В.В.Давыдова]. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2: Проблемы общей психологии. – 504 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Том III. Энциклопедия философских наук. Часть третья. Философия духа / Г.В.Ф. Гегель. – М., 1956.
9. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В.В.Знаков // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №1. – С. 18 – 28.
10. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / Ф. Капра. – М.: ИД "София", 2004. – 368 с.
11. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. [4-е изд.] / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
12. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – (Труды действительных членов и членов-корреспондентов АПН СССР / АПН СССР). – Т. 2: Функционирование различных форм психического отражения. Психологическая теория деятельности. – 320 с.
13. Магазов С.С. Когнитивные процессы и модели: Монография / С.С. Магазов. – М.: ЛКИ, 2007. – 248 с.
14. Матурана У. Древо познания / У. Матурана, Ф. Варела. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
15. Медведев А.М. Проблема личности в психологии и педагогике / А.М. Медведев // Педагогические проблемы становления субъектности школьника, студента, педагога в системе непрерывного образования: Сб. научн. и метод. тр. Вып. 16. - Волгоград: Изд-во ВГИПК РО, 2003. – С. 16 – 22.
16. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.

17. *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. – [2-е изд., перераб. и доп.] / К.К. Платонов. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.
18. Психология. Словарь / [Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
19. *Слободчиков В.И.* Психология человека: Введение в психологию субъективности: Учебное пособие для вузов / В.И. Слободчиков, Е.И.Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
20. *Соловьев О.В.* Об эволюционных истоках субъективности и субъекта / О.В.Соловьев // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 55 – 68.
21. *Философия: Энциклопедический словарь* / [Под ред. А.А. Ивина]. — М.: Гардарики, 2004. — 1072 с.
22. *Философский энциклопедический словарь* / [Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, Н.Н.Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов]. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

Подано до редакції 12.10.2011
